

СТАНОВЛЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Протягом всієї історії запорізького козацтва охорона кордону займала значне місце в його діяльності. Становлення ж запорізької системи охорони кордону відбувалось одночасно з формуванням козацтва.

Найбільший вплив на прикордонну службу запорізького козацтва справили особливості татарської тактики грабіжницьких наскоків, ландшафт прикордонних територій та організаційні можливості тогочасного українського суспільства. В переважній більшості прикордонні території являли собою вкритий пагорбами, ярами та долинами степ. Відсутність природних перешкод обумовила відкритість південного кордону. По всій довжині він був приступний для дій кінних загонів противника. Велика кількість балок, ярів та лісів полегшували йому скритне пересування. Відкритість кордону та переважно рівнинний ландшафт дозволяли мобільній татарській кінноті легко його долати і несподівано з'являлись в глибині українських земель. Надзвичайна мобільність татарських загонів, яка дозволяла їм долати по кілька десятків миль за добу, обумовлювала постійну небезпеку їхнього вторгнення. Не зменшувалась маневреність татарських військ і під час їх дій великими силами. Адже і багатотисячні татарські орди переважно діяли без артилерії та обозів [13. с.480]. А це ще більше ускладнювало охорону кордону – потрібно було бути готовим давати відсіч і загонам у кілька десятків вершників, і кількатисячним ордам. В умовах втрати власної державності неможливо було організувати ефективну прикордонну службу. Було важко сконцентрува-

ти достатню кількість ресурсів, координувати зусилля та організувати охорону кордону за єдиним планом. Крім того, відсутність державного фінансування робила прибутковість прикордонної служби козацтва необхідною умовою.

Заходи уряду польсько-литовської держави по обороні західноукраїнських земель від татарських нападів обмежувались розміщенням на них незначних контингентів найманого війська. Але полк з 800-1800 вояків був неспроможний відбити набіг кількатисячної орди. І бувало, що це військо лише спостерігало за спустошенням околиць татарами. Крім того, через брак коштів на платню воякам командування часто змушене було розпускати військо і полишати кордон беззахисним [17, с.34]. Шляхетське ополчення, яке повинно було діяти разом із найманим військом, виявилось непридатним до боротьби з мобільним противником. Дуже часті мобілізації призводили до того, що шляхта ігнорувала їх – збиралась повільно і неповністю.

Ще гіршим було становище з охороною кордону на Східній Україні. На цих землях уряд обмежувався лише відбудовою замків, які повинні були представляти державу і давати хоча б якийсь захист населенню. Посилення в XV ст. татарських нападів, яким уряд нічого не зумів протиставити, привело до відпливу осілого населення з Південної України. І в середині XVI ст. на південному сході від лінії Київ – Брацлав, за винятком трьох замків, не було постійних поселень [17, с.257].

Головна відповідальність за охорону кордону лежала на старостах прикордонних замків. Адже урядові гарнізони були зовсім незначними і розміщувались лише в кількох замках. Власні почти прикордонних старост теж були невеликими. Так, у 1552 р. у черкаського старости був 61 службник, а у спогадах Б.Претвича згадуються загони від кількох десятків до кількох сотень службників [5, с.90; 15 с.23,38,40].

Головною силою, на яку могли спиратись у боротьбі з татарськими нападами старости, було місцеве населення. Міщани, бояри та земляни зобов'язані були “кінно” і “збройно” разом із старостою виступати проти ворогів.

Основними елементами охорони кордону були замкова й польна сторожі та “лежання на полі” чи “провідування вістей”. Замкова сторожа призначалась для попередження несподіваного нападу на замок і спостереження за найближчими околицями. Свою службу замкові сторожі несли уночі, а вдень використовувались на господарчих роботах у замку. Наймали цих сторожів старости за кошти, зібрані з місцевого населення. Іноді кошти на утримання

замкової сторожі стягувались і з неосілих козаків, що проживали у місті. Інколи замкову сторожу несли драби [5, с.81,95,111,601].

Сторожа “острогова” виконувала поліцейські функції – контролювала вхід і вихід з міських воріт [5, с.81,95].

Польна сторожа призначалась для виявлення татарських загонів на дальніх підступах до замку і завчасного попередження населення про небезпеку. Тому розміщувалась вона в кількох милях від замку в місцях найбільш вірогідної появи противника. Пост польної сторожі складався із кількох вершників, які повинні були після появи противника чимшвидше скакати до замку і повідомляти про небезпеку. Виставлялась така сторожа тоді, коли переважна більшість населення опинялась поза містом, і небезпека його захоплення татарами в полон збільшувалась. Найчастіше це траплялось під час ведення масових сільськогосподарських робіт – сіву, жнив, сінокоосу [5, с.81,601,602].

Крім того, 2-3 рази за літо старости чи їхні заступники разом з міщанами та боярами повинні були здійснювати рейди в степ [5, с.82,625]. В ході цих операцій здобувалась інформація про наміри противника і знищувались його невеликі ватаги.

Але існуюча система охорони кордону не забезпечувала безпеки українського населення від татарських наскоків. Великим її недоліком була відсутність єдиного керівництва прикордонною службою [18, с.18]. Тому не було єдиного плану охорони кордону, не координувались і не контролювались дії окремих прикордонних старост. Одним з головних недоліків цієї системи охорони кордону була її непристосованість до відбиття нападів багатотисячних татарських орд. Відсутність значного за чисельністю постійного війська залишала населення прикордонних міст сам на сам із татарським загонем будь-якої величини. А застарілі, слабкі і погано утримувані фортифікаційні споруди прикордонних замків, їхня погана оснащеність артилерією робили неможливою тривалу оборону від значних сил противника. Відсутність засобів сигналізації не дозволяли організувати завчасне оповіщення про появу противника. Адже швидкість, з якою “бігли” до замку вершники з польної сторожі, не була більшою за швидкість руху татарської кінноти. Тому звістка про напад приходила майже одночасно з появою противника. Листи із звітками про появу неприятеля в сусідні замки доставлялись гінцями, які легко могли бути перехоплені.

Крім того, відсутність контролю за запровадженням цієї системи та недоліки в реалізації її окремих заходів зводили нанівець і ті позитивні елементи, які в ній були закладені. Навіть здійснення таких ефективних рейдів у степ було утруднене. Вони повинні були проводитись із залученням місцевого на-

селення, для якого ці поїздки були небажаними. Адже вони відривали його від господарства в найбільш сприятливу літню пору. Крім того, уряд, який намагався відкупитися від татарських нападів за допомогою виплати хану данини, забороняв такі експедиції. Уникало населення й інших заходів, які відривали його від господарства та вимагали певних коштів. Особливо коли їх доцільність здавалася сумнівною. Так, польна сторожа виставлялась рідко чи взагалі занедбувалась. І під час люстрації 1570 р. ревізор відзначив, що київські міщани замість польної сторожі тримають поблизу міста одного сторожа [6, с.9].

Все це й обумовило повну беззахисність українських земель перед нападами і великих, і дрібних татарських загонів.

Інші системи охорони кордону, які побутували в сусідніх державах, не могли бути використані при захисті українських земель. В Московській державі основою охорони кордону була “засечная черта”. Вона являла собою суцільну смугу фортець, засік та інших штучних перешкод, яка повинна була зупинити татар на широті Тули й Рязані, не допустити їх до центру держави. Попри величезну кількість коштів, ресурсів та зусиль, витрачених на побудову засічних ліній, російська система охорони південного кордону була ненадійною, вражала розтягненістю та нещільністю. Погана розвідка, неузгодженість в розміщенні військ зводили ефективність такої системи охорони кордонів до мінімуму [24, с.10,11,285,287]. З огляду на ці недоліки московська оборонна система може видаватись кращою лише в порівнянні польською, яка була ще гіршою [19, с.54]. Але мала ефективність московської системи охорони кордону і величезна вартість робили неможливим її використання при обороні українських земель.

Інша система охорони кордону побутувала в Туреччині. Її основою було укріплення прикордонних міст, оснащення їх артилерією та розміщення в них гарнізонів. При появі великих сил противника фортеці мали стримати його просування в глиб території. Це б дозволило виграти час і зібрати війська для відсічі. Підступи до цих фортець та найближчі до противника місцевості прикривались невеликими укріпленнями та кавалерією. Це дозволяло протидіяти дрібним загонам противника і завчасно попереджати гарнізони фортець про рух великого війська противника [20, с.56,63,78]. Але ця система виявилась неефективною в боротьбі з маневреним противником, який наносив несподівані блискавичні удари. Це неодноразово підтверджувалось під час нападів запорізьких козаків на прикордонні турецькі міста. В ході цих рейдів козаки захоплювали наймогутніші турецькі фортеці, плюндрували

їх околиці. Крім того, така система вимагала значних витрат на укріплення фортець, утримання гарнізонів, прикордонної варти.

Тому будь-яке вдосконалення охорони українських кордонів від татарських нападів могло відбуватись лише в межах тієї системи, що побутувала в Польщі. Єдино можливим шляхом для цього було створення достатньо чисельного війська з високим ступенем боєготовності, який би дозволяв швидко реагувати на напади противника. Крім того, потрібно було висунути передові рубежі оборони якнайглибше в степ. Це б утруднило противнику проникнення в Україну і дозволило б зустрічати татарські ватаги поза межами заселених земель.

Суттєве покращення в охороні українських кордонів відбулось лише після утворення козацтва, яке на протязі кількох століть було основною силою, що забезпечувала їх захист. Уже на початковому етапі формування козацтва воно вже виконувало деякі функції прикордонної служби. Задля власної безпеки ухоронницькі ватаги змушені були організовувати спостереження за степом. Розгортання прикордонної боротьби привело до зменшення кількості татарських нападів на українські землі.

Крім того, в ході цієї боротьби викристалізувались основні елементи козацької системи охорони кордонів. Цими елементами були спостереження за місцями найбільш вірогідної появи противника, розвідка, активний пошук і знищення противника поза межами заселених земель.

В цей же час постав і основний недолік козацької прикордонної служби – її вторинність щодо інших занять козацтва, які забезпечували матеріальну основу його існування.

Спільне походження городского та запорізького козацтва обумовило співпадіння в організації та тактиці їхньої прикордонної служби. Хоча повністю ототожнювати прикордонну службу городского козацтва із запорізьким не варто. Різні райони дислокації цих формувань та особливості їхнього соціально-економічного устрою обумовили певні відмінності в їх прикордонній службі.

Городове козацтво розміщувалось в найбільш загрожених населених місцевостях, а ступінь його боєздатності дозволяв оперативно реагувати на татарські напади. Козацькі полки більш швидко мобілізувались, ніж шляхетське ополчення.

Використовувались козаки і для прикриття кордонів. Ординацією 1638 року встановлювалось, що під час походу в степ польського війська два козацькі полки повинні були стояти побіля Чорного шляху і перехоплювати татарські чати [7, с.256].

Крім того, козаки більш професійно, ніж міщани, займались спостереженням за противником. За свідченням Боплана, в степах

існувала мережа козацьких спостережних пунктів, які розміщувались у 8-12 км один від іншого [11, с.62].

В Гетьманщині при охороні кордонів городове козацтво використовувалось таким же чином. Хоча прив'язаність городового козацтва до власного господарства обмежувала можливості його використання в охороні кордонів і привела до зменшення його внеску в прикордонну службу. Не завжди мобілізація козацтва проти татар проходила швидко. Залучення постійного найманого війська до охорони кордону мало компенсувати цей недолік козацтва. Тому для прикриття кордону городове козацтво використовувалось разом з компанійцями й сердюками. Взимку 1689-1690 рр. не всі козаки, а лише виборні від всіх полків разом із компанійцями й сердюками та з російським військом перебували в Гадячі, Голтві та Лубнах і охороняли українські землі від вторгнення татар. А навесні 1690 р. до скресання річок кордон від Орелі до Києва прикривали пости сердюків та компанійців [9, с.230-233].

Для віддалених від Криму городових козаків розвідка була менш характерною. Хоча спостереження за Кримом і Запоріжжям велось [4, с.751; 23,148].

Висунена глибоко в степ Запорізька Січ виконувала роль передової сторожі. Розміщення Січі в безпосередній близькості від противника визначало її завдання по охороні кордонів – перехоплення та знищення татарських загонів, ведення розвідки та попередження населення України про небезпеку.

Найбільш часто козацькі підрозділи скритно розміщувались в місцях найбільш вірогідної появи противника (поблизу татарських шляхів, переправ). Після виявлення татар, з метою нанесення їм найбільших втрат, нападати на них намагались під час відпочинку чи годівлі коней. Поширеним був і активний пошук противника. При цьому козаки поводитись із максимальною обережністю – по кілька місяців не палили вогню, а пересувались по степу найчастіше вночі [12, С.164; 19,С.28]. Практикувались такі рейди і взимку, хоча уже одне перебування в степу було утруднене, а іноді вони проводились запорожцями спільно з городовими козаками [9, С.207,777-778].

Після того, як противнику вдавалося прорватись у глиб українських земель, козацькі загони залишались чекати їх повернення. В цьому випадку швидкість пересування обтяжених здобиччю татар зменшувалась, що полегшувало боротьбу з ними. Крім того, в таких випадках після розгрому татар вся їх здобич попадала до козаків.

Крім нагляду за переправами та татарськими шляхами, козаки організували і спостереження на підступах до Запорізької Січі [17, с.137]. Крім того, всі козаки, які знаходились на степових промислах, повідомляли про появу татар. Проте система спостереження за-

порізьких козаків була недосконалою. Нагляд вівся за обмеженою кількістю місць і не завжди був пильним. Тому, як згадував Претвич, татари часто брали рибалок в полон [15, с.41]. А перед приїздом на Січ Лясоти їм вдалося відігнати більше ніж 2000 козацьких коней [14, с.104]. Не свідчить на користь запорізької системи спостереження і несподіваний напад турецько-татарського війська на Січ взимку 1675 р. Завдяки тому, що вони рухались степом на відстані кількох миль від Дніпра, їм вдалося уникнути нагляду козаків, які зимували на його численних островах і гілках [22, с.323].

Найбільш поширеним засобом здобуття інформації про плани противника було захоплення язиків. Здобута саме таким чином інформація не один раз дозволяла громити татарські загони, попереджати українське населення про небезпеку. Крім того, захоплення язиків було і вельми прибутковим. Полонених відпускали за викуп чи обмінювали на невільників, що страждали в Криму. Але найбільший прибуток запорожці отримували відправляючи полонених в Росію. Адже всіх, хто супроводжував полонених, в Москві утримували і обдаровували багатими подарунками [9, С.81,82,89-90]. Тому бажаних привезти язиків в Росію було більше ніж досить. Царю навіть довелося наказати гетьману пропускати в Москву з язиками не більше 2-3 запорожців [9, С.91]. Ще одним джерелом розвідувальної інформації були втікачі з татарського полону. Агентурна розвідка була менш поширеною, але збільшення контактів з Кримом сприяло її розвитку. Всі ці джерела давали достатню кількість інформації про дії та плани противника. Оцінюючи її важливість і корисність, слід згадати, що в Москві цінувалися відомості, здобуті від полонених, після захоплення яких проходило багато часу, необхідного для їх перевезення в Росію.

Відомості про плани противника надсилались запорожцями до державців, які відповідали за захист українських земель. Крім того, практикувалось доведення цієї інформації до всього населення. З цією метою вона вносились в городські книги, а копії цих записів вивішувалися в людних місцях і пересилалися в сусідні міста [3, с.152,334-336].

Значні зміни в прикордонній службі запорізького козацтва відбулися в період Нової Січі. В цей період історії Війська Запорізького його залежність від російського уряду виявилась тим фактором, який визначальним чином вплинув на його прикордонну службу. Адже саме російський уряд, виходячи з власних інтересів, регулював відносини Запоріжжя з сусідніми державами, встановлював його кордони, втручався у внутрішні справи Коша і його відносини з населенням суміжних місцевостей.

Мирні угоди Росії з Туреччиною поставили поза законом один з найбільш поширених видів бойової діяльності запорожців – активний пошук і знищення противника. Як і захоплення полонених, такі дії були можливими лише під час війни. Тому за 1747-1748 рр. козаки вбили лише 6 татар і жодного, не рахуючи двох “потурчених козаків” і двох же “потурчених козацьких жінок”, не увели в полон [10, с.44].

Натомість була вдосконалена система контролю місцевості за допомогою стаціонарних постів, з яких виставлялися додаткові спостережні пости – бекети та висилались роз’їзди [16, С.136-141]. Брак інформації, яка отримувалась від полонених, компенсувався розгортанням агентурної розвідки, чому сприяло розширення контактів з Кримом. Тому і в часи Нової Січі з Коша гетьману чи київському генерал-губернатору продовжувала надходити цінна інформація про стан справ у Криму [21, с.347-372].

Намагаючись посилити свій контроль за Запоріжжям, припинити втечі на Січ і придушити гайдамацький рух, російський уряд почав обмежувати використання запорізьких козаків при охороні кордонів. На багатьох форпостах, які розміщувались на запорізьких землях, почали ставити російські війська і городових козаків [1, с.105-107,109,111; 2, с.239].

Ще одним із напрямків наступу російського уряду на січову автономію було зменшення території Запорізьких Вольностей. Утворення на запорізьких землях Нової Сербії та Слов’яносербії, поблажливе ставлення російського уряду до захоплення запорізьких земель населенням сусідніх місцевостей поставило перед Військом Запорізьким нове завдання – захист своїх територій від захоплення та незаконного їх використання. З метою боротьби з такими порушеннями Кіш практикував об’їзди прикордонних територій спеціальними командами. Вони виявляли порушення, припиняли незаконну господарчу діяльність зайд. При потребі такі команди переносили межові знаки, знищували незаконно побудовані споруди тощо [2, с.347; 8, с.12-13,23-24,31].

В часи Нової Січі в запорізькій прикордонній службі зберігався і один з головних її недоліків – обмежена кількість місць, за якими велось спостереження та певна безтурботність в організації спостереження. Тому про побудову російських укріплень запорожці довідувались після їх зведення, а зайти до виявлення встигали на запорізьких землях засновувати пасіки і слободи. [2, с.82-83; 8, с.4,6]. Несподіваність атаківання Січі в 1775 р. також це підтверджує і свідчить про відсутність у запорожців розвідки проти Росії.

Підсумовуючи можна зазначити, що основні елементи січової системи охорони кордону були обумовлені способом життя запо-

різьких козаків і склалися ще на початковому етапі формування козацтва. А зміни міжнародного становища Війська Запорізького та особливості його соціально-економічного розвитку обумовлювали превалювання в січовій системі охорони кордону тих її елементів, які були найбільш відповідними ситуації. Крім того, запорізька система охорони не потребувала значних витрат, була достатньо ефективною – забезпечувала існування Війська Запорізького в безпосередній близькості від мобільного і агресивного противника.

Джерела і література

1. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) А.Андриевского. – Одесса, 1893.
2. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715-1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива А.А.Андриевским. – Одесса, 1886.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.3. – Т.1. – К., 1863.
4. Там само. – Ч.3. – Т.2. – К., 1905.
5. Там само. – Ч.7. – Т.1. – К., 1886.
6. Там само. – Ч.7. т.3. – К., 1909.
7. Воссоединение Украины с Россией. – Т.1. – М., 1953.
8. Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков. (Из запорожского сечевого архива за 1770 и 1771г.г.) //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып.V. – Екатеринослав, 1909.
9. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т.1. – Владимир, 1903.
10. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888.
11. Боплан Г. Опис України. – К., 1990.
12. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
13. Жан де-Люк. Описание перекопских и нагайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.XI. – Одесса, 1879.
14. Лясота Єріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10.
15. Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-Київ, 1997.
16. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
17. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – К., 1995.
18. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
19. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969.

20. Марсильи де Военное состояние Оттоманской империи с ее приращением и упадком сочинено чрез графа де Марсильи. – СПб., 1773.
21. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. Львів, 1991.
23. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. Львів, 1992.
24. Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке. – М., 1916.